

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԲԵՋԱՆԱԲՆԱԿ ԱՊՍԱՍԲ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՀՆԱԶՆԱԴԵՏՈՒՄԸ 1920 Թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՀՈՒՆԻՍԻՆ**

Է. Ա. ԶՈՂՐԱԲՅԱՆ

1920 թ. ամռան սկզբին Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական դրությունը դեռևս բավականին բարդ էր: Բուլշևիկների մայիսյան շարժումները՝ թեև ամբողջովին լիկվիդացվել էին, իսկ կարմիր բանակի զորամասերն էլ հյուսիս-արևելքում հետ էին քաշվել Ադրբեջան (մայիսի վերջերին մտել էին Քարվանսարայի շրջան), սակայն հարավ-արևելքում նրանց առաջխաղացումը շարունակվում էր: Ռուսական կառավարությունը, բանակցություններ վարելով Շանթի պատվիրակության հետ՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի, Չանգեզուրի, Նախիջևանի հարցի լուծման շուրջ, միաժամանակ Ադրբեջանում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի միջոցով աստիճանաբար օկուպացնում էր այդ նույն վիճելի տարածքները ազգամիջյան ընդհարումներին վերջ տալու շինձու պատճառաբանությամբ: Խոսքի և գործի կատարյալ հակասություն. Մոսկվայում ասում էին մի բան, տեղերում կատարում մեկ այլ բան: Բաքվի ղեկավարությունն էլ, օգտվելով առիթից, գրավված տարածքները հռչակում էր Ադրբեջանի մաս:

Հանգիստ չէր նաև հանրապետության արևմտյան սահմաններում: Ճիշտ է, քենայական Թուրքիան Գ. Չիչերինի միջամտությունից հետո ստիպված եղավ կանգնեցնել հունիսի սկզբին ծրագրված հարձակումը Հայաստանի վրա², բայց վտանգը դրանով չէր վերացել: Արևմտյան սահմանների հարևանությամբ տեղաբաշխված թուրքական շուրջ 22-հազարանոց բանակը կազմ ու պատրաստ սպասում էր հարձար պահի՝ հանրապետության տարածք ներխուժելու համար: Ճիշտ է նաև, որ Հայաստանի կառավարությունը, ինչպես հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, ճշգրտված տեղեկություններ չունեի թուրքական ուժերի իրական թվի ու հնարավորությունների մասին (կարծում էին, թե դրանց թիվը 5 հազարից ավելի չէ): Բայցևայնպես, թուրք-քրդական հրոսակախմբերի հաճախակի հարձակումները և սահմանի խախտումները Կարսի և Մուրմալուի հատվածում առաջ էին բերում մշտական լարվածություն ու ստեղծում պատերազմական վիճակ: Հանրապետության կյանքի կնճռոտ հարցերի թվում էր նաև մուսուլմանաբնակ ապըստամբ շրջանների հնազանդեցման խնդիրը, որոնց առկայությունը ոչ միայն ներքին անկայունության պատճառ էր դառնում, այլև արտաքին ուժերի միջամտության առիթ ծառայում: Ադրբեջանն ու Թուրքիան բացահայտորեն օգնում էին դրանց՝ ուղարկելով զենք, զինամթերք, ֆինանսներ, սպաներ և ասկյարներ, ու

¹ Ադրբեջանի խորհրդայնացումով և աշխատավորների մայիսմեկյան ցույցերով ոգևորված հայ բուլշևիկները մայիսին ապստամբություններ էին բարձրացրել Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում և մի շարք այլ վայրերում՝ հույս դնելով ոչ այնքան ապստամբական ուժերի, որքան 11-րդ կարմիր բանակի օգնության վրա:

² Քենայական Թուրքիայի՝ Հայաստանի վրա հարձակման գարնանային նախապատրաստությունների և Գ. Չիչերինի միջամտության մասին մանրամասն տես՝ Է. Ա. Զոհրաբյան, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 18-41:

նաև ամեն առիթ օգտագործում միջազգային հանրության առաջ վարկաբեկելու Հայաստանի կառավարությանը, որն իբր մուսուլմանների նկատմամբ բռնության ու հալածանքի քաղաքականություն է վարում:

Այդպիսի պայմաններում էր հայտնվել Հայաստանի Հանրապետությունը 1920 թ. մայիսի վերջին և հունիսի սկզբին: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլեր ձեռնարկել ինչպես արտաքին վտանգը չեզոքացնելու, այնպես էլ հանրապետության ներքին դրությունը կայունացնելու ուղղությամբ: Եվ Համո Օհանջանյանի կառավարությունը³, գիտակցելով այդ հարցերի լուծման կարևորությունը հանրապետության գոյապահպանության գործում, ինչպիսի վճռականությամբ որ գործել էր մայիսյան օրերին, նույն վճռականությամբ հունիսին ձեռնամուխ եղավ ծառացած խնդիրների լուծմանը:

Երկրի ներքին դրության կայունացման համար կառավարությունը անհրաժեշտ էր համարում լուծել հետևյալ խնդիրները. 1. վճռական գործողություններով հնազանդեցնել աղբրեջանաբնակ այն շրջանները (Չանգիբասար, Վեդիբասար, Շարուր-Նախիջևան), որոնք 1919 թ. հուլիս-օգոստոսին Աղբրեջանի և Թուրքիայի օգնությամբ ապստամբել էին և Հայաստանի իշխանությունը չէին ճանաչում, 2. Գրավել Ալաշկերտի հովիտը, բնակեցնել այն արևմտահայերով և դրանով իսկ հանրապետության մուսուլմանաբնակ շրջաններին գրկել Անատոլիայում բուն դրած քեմալական ուժերի հետ կապվելու և նրանցից օգնություն ստանալու հնարավորությունից:

Երկրորդ խնդիրը Հայաստանն ինքնուրույն լուծել չէր կարող անհրաժեշտ չափով զենք, զինամթերք ու զորք չունենալու պատճառով և հույսը դրել էր Անտանտի տերությունների օգնության վրա՝ կարծելով, թե նրանք ևս պետք է շահագրգռված լինեն այդ խնդրում: Արդարացված էր այդ հույսը, թե՞ ոչ, կտեսնենք հետո: Ինչ վերաբերում է առաջին խնդրին, ապա Հայաստանի կառավարությունը հատկապես հունիսյան համընդհանուր գորահավաքից հետո սեփական ուժերով կարող էր լուծել: Ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ պարտավոր էր լուծել, քանի որ հանդուրժել այդ վիճակը այլևս չէր կարելի: Դա միմիայն ներքին հարց չէր, երկրում կարգն ու խաղաղությունը վերականգնելու հարց չէր, այլև արտաքին՝ օտարի աչքում թույլ ու անկազմակերպ պետության համբավ չվաստակելու հարց էր: Մի հանգամանք, որը Սևրի պայմանագրի ստորագրման մախթորեին առանձնակի կարևորություն էր ստանում:

Չանգիբասար (ներկայիս Մասիսի շրջանը) էր անվանվում Չանգու գետի ստորին հոսանքում (Երևանի մոտ գտնվող Չարբախ գյուղից մինչև Արաքս գետը) ընկած հարթավայրային ընդարձակ տարածքը, որը ոռոգվում էր Չանգուի ջրերով: XVII դարի սկզբին՝ Շահ Աբասի կողմից Արարատյան դաշտավայրի հայ բնակչության բռնի գաղթեցումից հետո, ժամանակի ընթացքում Իրանի հյուսիսասյան շրջաններից (Ատրպատական) այստեղ էին թափանցել մահմեդական տարրեր, որի հետևանքով կազմավորվել էին շուրջ 15 թաթարաբնակ (աղբրեջանաբնակ) գյուղեր:

Երևանից ընդամենը մի քանի կմ հեռավորության վրա գտնվող Չանգիբասարը օսմանյան զորքերի հետ քաշվելուց հետո դարձել էր թուրք-աղբրեջանական էմիսարների հավաքատեղի, չէր ճանաչում Հայաստանի իշխանությունը, բացահայտ զինվում էր, հաճախ փակում ճանապարհները, վնասում երկաթգիծը և այլն: Հայաստանի Հանրապետության մահմեդական ազգաբնակչության՝ 1919 թ. հուլիս-օգոստոսյան համընդհանուր ապստամբությունից հետո Աղբրեջանի

³ Կազմավորվել է 1920 թ. մայիսի 5-ին: Ամբողջովին բաղկացած էր ՀՅԳ Բյուրոյի անդամներից, որի համար էլ հաճախ անվանվում էր բյուրո-կառավարություն:

կառավարությունը ոչինչ չխնայեց Չանգիբասարը Վեդիբասարի հետ մեկտեղ Շարուր-Նախիջևանի թրքության առաջապահ ջոկատի վերածելու ուղղությամբ: Չենքը և զինամթերքը Նախիջևանից էին ստանում, իսկ ֆինանսները՝ Բաքվից:

Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումը բնավ չազդեց զանգիբասարցիների հակահայկական դիրքորոշման վրա: Ավելին, բոլշևիկների մայիսյան ապստամբությունների ժամանակ կրկին հայտարարեցին Երևանի կառավարությանը չենթարկվելու իրենց որոշման մասին և սկսեցին բացահայտորեն օգնել ապստամբներին (պայթեցրին երկաթգիծը գորբերի տեղաշարժը խոչընդոտելու նպատակով և այլն): «Չանգիբասարցիների հանդգնությունը և թշնամությունը նամանավանդ գորեղացավ Հայաստանում մայիս ամսին տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակաշրջանում, - ասված է Չանգիբասարի մասին հունիսի 23-ի կառավարական հաղորդագրության մեջ, - երբ նրանք բացարձակորեն օգնում էին խռովարարներին, նյութում էին ամեն տեսակի խոչընդոտներ Ալեքսանդրապոլ ուղարկած կառավարական զորքերի դեմ, վնասելով երկաթուղական գիծը և կամուրջները: Մյուս կողմից նրանք տեղորոշեցին զինվում էին և կազմակերպում էին մարտիկ խմբեր՝ ղեկավարությամբ թուրք-աղբրեջանական սպաների»⁴: Մայիսի 13-ին նրանք հանկարծակի հարձակվեցին Վարնագիար, Ջաֆարաբադ և Փարաքար գյուղերի վրա և Փարաքարից տարան 8 լծկան եգ⁵: Հանդուրժել նման իրավիճակը հատկապես բոլշևիկյան շարժումները ճնշելուց հետո այլևս չէր կարելի: Հունիսին կառավարությունը որոշեց վերջ տալ այդ անբնական վիճակին և զանգիբասարցիներին առաջարկեց զինաթափվել, վերջ տալ թշնամությանը, ճանաչել Հայաստանի իշխանություններին, վճարել պետական հարկերը և այլն: Սակայն զանգիբասարցիները հարցը խաղաղորեն լուծելու կառավարության առաջարկը թողեցին անհետևանք: Այդժամ որոշվեց վճռական միջոցների դիմել և հունիսի 18-ին վերջնագիր ներկայացվեց՝ պատասխանի համար տալով 6 ժամ: Սակայն բացի Ուլուխանլուից (այժմ՝ Մասիս) մնացած գյուղերից պատասխան չստացվեց: Այլ ելք չէր մնում, քան զենքի դիմել:

Չանգիբասարը ռազմական տեսակետից բավականին լավ էր ամրացված. թուրք սպաների և ասկյարների ղեկավարությամբ փորվել էին խրամատներ, ստեղծվել պաշտպանական ամրություններ: Հայկական բանակի շտաբի տվյալներով Չանգիբասարն ուներ շուրջ 4000 տեղական մարտիկ, 600-800 ասկյար, 3 թնդանոթ և 8 զնդացիր⁶: Ռազմական գործողությունները սկսվեցին հունիսի 19-ին և ավարտվեցին հունիսի 21-ին, ինչը ևս խոսում է թշնամու ցուցաբերած համառ դիմադրության մասին: Իսկ թե ինչպես ընթացան մարտական գործողությունները, վկայում է Չանգիբասարի օպերացիան իրականացրած Վաղարշապատի գործախմբի հրամանատար գեդ. Ա. Շահմազյանը. «Հունիսի 19-ին Նորագավթի գորսայունը ճեղքեց հակառակորդի դիրքերը Աղջա-Ղլլաղ-425 բարձունք -411 բարձունք ճակատի վրա և գրավեց Հաջի-Էյլաղ գյուղը: Այսպիսով ողջ զանգիբասարյան դիրքերի բանալին խլվեց խռովարարների ձեռքից, որով և Չանգիբասարի բախտը նախորոշվեց:

Փարաքարի գորսայունը գրավեց Գոյքիվմբեթ, Քելալի և Արբաթ գյուղերը: Դարխունի գորսայունը գրավեց Թագա Դարխուն գյուղը և ակտիվ գործողություններ վարեց Չոբան-Քեարա և Շողու-Մեխմանդար գյուղերի դեմ:

Հակառակորդը մաքրեց երկաթուղագծից հյուսիս ընկած բոլոր գյուղերը, բացի Դարաղշլաղ, Շողու-Մեխմանդար և Չոբան-Քեարա գյուղերից և սկսեց փախչել դեպի հարավ, երկաթուղագծի այն կողմը:

⁴ «Մշակ», 4 հունիսի 1920 թ.:

⁵ Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 23 մայիսի 1920 թ.:

⁶ Տե՛ս «Հատաջ», 27 հունիսի 1920 թ.:

Ինձ հանձնված գորախմբին հրամայեցի վերջնականապես մաքրել խոռվարարներից երկաթուղագծի հյուսիսային կողմում ընկած գյուղերը՝ և հետո հարձակվել հարավային գյուղերի վրա:

Հունիսի 20-ին մեր գորամասերը շարունակեցին հետապնդել խոռվարարներին: Հունիսի 21-ի լուսաբացին կարճ և վճռական կռիվից հետո գրավեցինք Սարաջալար գյուղը, որով և կատարվեց գորախմբին հանձնարարված խնդիրը»⁷:

Չանգիբասարի հունիսյան կռիվների մասին մամուլում և արխիվներում այլ նյութեր էլ են պահպանվել, բայց, կարծում ենք, վերը ներկայացվածն էլ բավարար է թշնամական այդ որջի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար: Միայն ավելացնենք, որ որպես ռազմական ավար հայերի ձեռքն անցան 2 թըմ-դանոթ, 3 գնդացիր, մի քանի հազար փամփուշտ և այլ ռազմամթերք⁸, թեև այս դեպքում կարևորը ոչ թե ռազմավարի քանակն է կամ թշնամու կենդանի ուժին հասցված վնասը, այլ այն բարոյափոփոխական ու մակ քաղաքական նշանակությունը, որ ստանում էր Չանգիբասարի ենթարկումը Հայաստանի իշխանություններին: Ավելացնենք մակ, որ կառավարությունն իր խոստման տերը եղավ և ապահովեց այն գյուղերի անվտանգությունը (օր. Ուլուխանլու), որոնք մախապես հայտնել էին իրենց հպատակությունը: Բարյացակամություն դրսևորվեց մակ ապստամբ գյուղերի խաղաղ բնակչության նկատմամբ՝ ապահովության և անվտանգության երաշխիքներ տալով բոլոր այն մուսուլմանաբնակ գյուղերին, որոնք կհայտարարեին Հայաստանի կառավարությունը ճանաչելու մասին և կանցնեին խաղաղ աշխատանքի:

Չանգիբասարի և գրեթե նույն օրերին Կարսի գորախմբի ուժերով իրակա-նացված Օլթիի գրավումը հայրենասիրության մեծ վերելք առաջացրեց հանրապետությունում: Հասարակական – քաղաքական շրջաններում խոսում ու պահանջում էին գորբերն էլ ավելի առաջ շարժել, հպատակեցնել մակ Վեդիբասարը, Շարուր-Նախիջևանը, գրավել Ալաշկերտը և այլն: Սակայն կառավարությունը չէր կարող չգիտակցել, որ թեև հունիսյան ընդհանուր գորահավաքը հնարավորություն էր տվել հանրապետական գորբերի թիվը որոշ չափով մեծացնել, բայցևայնպես սեփական ուժերով Թուրքահայաստանի այս կամ այն տարածքի գրավումը առանց եվրոպական տերությունների օգնության ծանր և անկանխատեսելի հետևանքներ կարող էր ունենալ: Դա պարզ երևաց Օլթիի դեպքերից անմիջապես հետո, որոնց մենք մանրամասն չենք անդրադառնա, բայց մի փոքրիկ անդրադարձ անհրաժեշտ ենք համարում ընթերցողին որոշ պատկերացում տալու նպատակով:

Օլթիի գավառը նախկինում վարչականորեն մտնում էր Կարսի մարզի մեջ: Սակայն անգլիացիները, Կարսը տալով Հայաստանի հանրապետությանը, Օլթիի գավառը անջատել էին նրանից՝ պատճառաբանելով, թե այն հիմնականում մուսուլմանական է: Հայաստանը շահագրգռված էր Օլթիի հարցում, քանի որ այնտեղ քարածխի հարուստ պաշարներ կային, որոնք կարող էին ինչ-որ չափով մեղմել վառելիքային սուր ճգնաժամը: Հարկ ենք համարում մակ նշել, որ թեև Օլթիի վրա հարձակման համար առիթ ծառայեց հունիսի 18-ին թուրք-բրդական հրոսակախմբերի հայտնվելը Փանջուրեթ-Դորթ-Քիլիսեի հատվածում, բայց ճշմարտությունն այն է, որ մինչ այդ Հայաստանի կառավարությունն արդեն որոշում ուներ Օլթիի քարածխի հանքերը գրավելու մասին և այդ միջադեպը պարզապես օգտագործեց մախապես ծրագրած հարձակումն իրագործելու համար: Ճիշտ էր վարվել արդյոք կառավարությունն Օլթին գրավելու որոշում կայացնելով, թե՞ ոչ,

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «Մշակ», 4 հուլիսի 1920թ.:

դա ևս այստեղ քննարկելու հարց չէ: Ուղղակի նշենք, որ Հայաստանի կառավարությունը գտնում էր, որ Օլթիի շրջանի գրավումը չպետք է համարվի ագրեսիա, քանի որ մտնում էր Ռուսաստանի՝ 1914 թ. սահմանների մեջ: Դրա համար էլ Օլթի մտնելուն պես Կարսի գորախմբի հրամանատարությունը հեռագրով տեղեկացրեց Թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատար Կարաբեքիր փաշային, թե հայկական զորքերը չեն անցնի 1914 թ. սահմանը: Սակայն դա չհանգստացրեց թուրքերին, և արդեն հունիսի 21-ին Կարաբեքիր փաշան՝ հայկական բանակի հրամանատարությանն ուղղած հեռագրով, իսկ 24-ին Անկարայի կառավարության արտաքին գործոց կոմիսար Բեքիր Սամի բեյը՝ ՀՀ արտգործնախարարին հասցեագրած նոտայով պահանջում են զորքերը դուրս բերել գրաված շրջաններից⁹: Կողմերի միջև նոտաների փոխանակություն կատարվեց մասն հետագայում, բայց կոնֆլիկտը չհարթվեց. եթե հայկական կողմը իր գործողություններն արդարացնելու համար վկայակոչում էր 1914 թ. սահմանները և Մուղղոսի զինադադարը, որով Թուրքիան պարտավորվել էր իր զորքերը հետ քաշել այդ սահմաններից արևմուտք, ապա թուրքերը վկայակոչում էին Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը: Այդ է պատճառը, որ Օլթիի դեպքերով ծայր առած սահմանային ընդհարումները, մերթ ժամանակավորապես հանդարտվելով, մերթ մեծապես բորբոքվելով, շարունակվեցին ընդհուպ մինչև թուրքական բանակի սեպտեմբերյան ընդհանուր հարձակումը: Այդ ընդհարումներին այստեղ, իհարկե, չենք անդրադառնա, բայց հարկ ենք համարում նշել, որ դրանք բավականին դաժան բնույթ են կրել, և պետք է որ անհանգստացնեին Հայաստանի կառավարությանն ու բանակի հրամանատարությանը: Առավել ևս, որ Չանգիբասարի և Օլթիի դեպքերից կարճ ժամանակ անց պարզ դարձավ, որ քեմալական ղեկավարությունը, աջ և ձախ աղմկելով Հայաստանում մուսուլմանների նկատմամբ բռնությունների և քեմալական շարժման թիկունքին սպառնացող վտանգի մասին, սկսեց ակտիվ քայլեր ձեռնարկել ռուսական կարմիր բանակին ևս Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունների մեջ ներքաշելու, հանրապետությունը բոլոր կողմերից օղակելու ուղղությամբ: Արդեն հունիսի 27-ին Թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան հատուկ նամակով դիմեց 11-րդ բանակի հրամանատարությանը՝ խնդրելով թուրքական բանակի հետ կապ հաստատելու նպատակով արագացնել Չանգեզուրի և Նախիջևանի գրավումը: Թուրք հրամանատարը նման միջոցառման նպատակահարմարությունը պատճառաբանում էր նրանով, որ հայկական զորքերի կողմից Չանգիբասարի և Օլթիի գրավման հետևանքով երկու բանակների միջև կապը կարող է խզվել: Անշուշտ դա կեղծ պատճառաբանություն էր, որովհետև բավական է մայել քարտեզին՝ համոզվելու, որ Արարատյան դաշտում գտնվող Չանգիբասարը և Կարսից հյուսիս-արևմուտք ընկած Օլթին ռուսական և թուրքական բանակների միջև կապի հաստատման գործում որևէ դեր ունենալ չէին կարող: Ուրեմն Կարաբեքիրին տվյալ դեպքում անհանգստացնողը ոչ թե կապի խզման վտանգն էր, այլ ռուսական զորամասերին հնարավորինս շուտ հայերի հետ պատերազմի մեջ ներքաշելը: Դրա համար էլ Բայազեդում կանգնած թուրքական դիվիզիայի հրամանատարին կարգադրեց մի զորամաս մտցնել Նախիջևան: Հուլիսի 2-ին 300 ասկյարներից բաղկացած մի զորամաս մտավ Նախիջևան, որի ներկայացուցիչը շուտով հայտնվեց Շուշիում և դարձյալ առաջ քաշեց Նախիջևանի շրջանում երկու զորքերի միավորման խնդիրը:

Ադրբեջանը ևս անմասն չմնաց հակահայկական հիստերիայից: Հուլիսի 6-ին Ադր. ԽՍՀ արտգործո՞ղկոմ Հուսեյնովը, ՀՀ արտգործնախարար Օհանջանյանին

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, ք. 1:

(պատճենը՝ արտգործող կոմ Չիչերինին և Վրաստանում ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Կիրովին) ուղղած նուտայում մեղադրելով Հայաստանին, որ նրա գործերը «Չանգիբասարը ջախջախելուց և նրա մուսուլման գյուղացիությունից մաքրելուց հետո հարձակում են գործում Շարուր-Նախիջևանի շրջանի վրա», իսկ հուլիսի 5-ին հարձակումներ են իրագործել նաև Ղազախի գավառում, եզրափակում է, թե «**իմ կառավարությունը չի կարող այդ ամենը չդիտել որպես Խորհրդային Աղբբեջանի դեմ ռազմական գործողությունների սկսում և պահանջում է հայկական զորամիավորումների կողմից ամեն մի հարձակման անհապաղ դադարեցում: Հակառակ դեպքում իմ կառավարությունը հարկադրված է արձանագրել, որ հուլիսի երկուսին կայացած համաձայնությունը¹⁰ լուծարված է և իրեն ազատ կհամարի հետագա գործողությունների մեջ»¹¹ (ընդգծումը մերն է - Է.Զ.):**

Հուլիսի 6-ի դրությամբ ոչ Վեդիբասարի և ոչ էլ Շարուր-Նախիջևանի ուղղությամբ հայկական զորքերը որևէ շարժում չէին ձեռնարկել: Կեղծ էր նաև Ղազախի շրջանում հարձակման մասին նուտայում նշվածը, ինչը հիմնավոր ցույց է տրրված Հ. Օհանջանյանի՝ հուլիսի 7-ի պատասխան նուտայում¹²: Մնում է հետևություն անել, որ կամ Աղբբեջանը Չանգիբասարի նկատմամբ հավակնություններ ուներ, կամ էլ առիթն օգտագործում էր խուսափելու հուլիսի 2-ին կայացած համաձայնությունից: Ի դեպ, հայ-աղբբեջանական կոնֆերանս այդպես էլ չգումարվեց, թեև հուլիսի 10-ին և 11-ին կողմերի միջև նուտաների փոխանակություն կատարվեց քննարկվելիք հարցերի շուրջը, այն է՝ միմյանց նկատմամբ ագրեսիվ գործողությունների դադարեցում, ձեռքակալվածների (Աղբբեջանում՝ դաշնակիցների և Հայաստանում՝ կոմունիստների) փոխանակում, վիճելի բոլոր հարցերի լուծում կոնֆերանսում և այլն: Բայց եթե Հայաստանը առաջարկում էր կոնֆերանսը գումարել Թիֆլիսում, ապա Աղբբեջանը պնդում էր Ղազախի կամ Վլադիկավկազի տարբերակները¹³:

Ներքին և արտաքին ճակատներում պատերազմական դրության առաջացումը, զենքի ու զինամթերքի սուր պակասը հարկադրեցին Հայաստանի կառավարությանը մի անգամ ևս օգնության խնդրանքով դիմել Անտանտի տերություններին: Հենց այդ նպատակն էին հետապնդում նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանի բանակցություններն Անդրկովկասում արևմտյան տերությունների ներկայացուցիչների հետ 1920 թ. մայիս-հունիսին: Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսար, կոմս դե Մարտելի հետ մայիսի 20-ին կայացած հանդիպումը առանձնակի հետաքրքրություն չէր առաջացրել, ուստի դրան չենք անդրադառնա: Առավել հետաքրքիր է Բաթումի մարզի անգլիացի նահանգապետ զեն. Կուկ-Կոլլիսի հետ ունեցած նրա զրույցը, որը տեղի է ունեցել Բաթումում մայիսի 24-ին: Այն նաև սղագրվել է, որից և պարզ է դառնում, որ Խատիսյանը զեներալի առաջ իր կառավարության անունից երկու կարևոր հարց է դրել՝ ռազմական, քաղաքական:

Առաջին հարցի մասին խոսելիս Խատիսյանը ներկայացրել է այն ծանր վիճակը, որ ստեղծվել է հայկական բանակում զենքի և զինամթերքի պակասի պատճառով, և հայտարարել, որ «հայկական բանակը դրանց սուր կարիքն է զգում և ամբողջովին կկորցնի մարտունակությունը, եթե ամենակարճ ժամանակամիջոցում

¹⁰ Խոսքը հուլիսի 15-ին հայ-աղբբեջանական կոնֆերանս գումարելու մասին էր, որտեղ պետք է քննարկվեին բոլոր վիճելի հարցերը: Հուսեյնովի հետ այդ համաձայնությունը կայացվել էր Թիֆլիսում Տ. Բեկզադյանի նախաձեռնությամբ և Ս. Կիրովի միջնորդությամբ:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 35, թ. 32:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, գ. 38, թ. 117:

¹³ Տե՛ս «Մշակ», 15 հուլիսի 1920 թ.:

դրանք չստանա: Մենք ունենք բավականաչափ երեքգծանի հրացան, բայց չունենք նրանց համար փամփուշտ: Ունենք 40 միլիոն Լեբելի փամփուշտ, բայց չունենք հրացան: Մինչդեռ 10 հազար Լեբելի հրացանը և ոռոսական երեքգծանու մի քանի միլիոն փամփուշտը մեզ հնարավորություն կտան ստեղծել նոր բանակ, որի ընդհանուր թիվը, ինչպես Լորդ Ջերզոնն է նշել, կարող է հասնել 40 հազար մարդու»¹⁴:

Առավել տպավորիչ է եղել Խատիսյանի խոսքը քաղաքական իրադրության մասին. «Հայ ժողովուրդը անվեհեր ժողովուրդ է և երբեք գլուխը չի կորցնում: Բայց նա ուզում է ճշմարտությունն իմանալ. մտադի՞ր են դաշնակիցները իրական օգնություն ցույց տալ նրան, թե ոչ: Չպետք է մոռանալ, որ մեր նկատմամբ դաշնակիցների ներկա անորոշ վերաբերմունքը Հայաստանում բուլշևիզմի պրոպագանդանը նպաստող գործոններից մեկն է: Այսպես օրինակ, անգլիացիների կողմից Բաթումից մեր երկու ինքնաթիռների դուրսբերման վրա դրած արգելքը բուլշևիկներին հնարավորություն է տալիս հաստատելու, որ դաշնակիցները ոչ միայն մտադիր չեն մեզ օգնելու, այլև ուղղակի խանգարում են: Եվ այդ կերպ նրանք համոզում են բնակչությանը, որ Հայաստանի ժողովուրդը և կառավարությունը պետք է կողմնորոշվեն բացառապես դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը, որը միակն է, որ կարող է մեզ օգնել»¹⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Անգլիայի ներկայացուցչի առաջ Խատիսյանը հարցը դրել է պարզ ու հստակ, առանց դիվանագիտական սեփեթանքների. «Հայկական բանակը կորցնում է մարտունակությունը զենք և զինամթերք չունենալու պատճառով, Անգլիան ոչ միայն չի օգնում, այլև խանգարում է՝ Հայաստանի ինքնաթիռները արգելափակելով Բաթումում»: Սակայն, որքան էլ տարօրինակ է, զեն. Կուկ-Կոլլիսը մի կողմից համաձայնում է Խատիսյանի հարցադրումների հետ, մյուս կողմից դիվանագիտորեն խուսափում պարտավորեցնող պատասխաններ տալուց՝ մեկ վկայակոչելով այն, որ «զենք մատակարարելը իր ուժերից վեր է և իր իրավասության շրջանակներից դուրս է», մեկ այն, որ «Սան-Ռեմոյում ուղեղները դանդաղ են աշխատում, իսկ իրադարձություններն այստեղ խիստ արագ են ծավալվում», և վերջապես այդ ծանր խոսակցությունից գլուխն ազատելու համար հայտարարում, թե «ես գրում և ուղարկում եմ զեկուցագիր զեկուցագրի հետևից, բայց դրանք բոլորը մնում են անհետևանք: Դրա համար ես գտնում եմ, որ Դուք անձամբ պետք է տեսնվեք և խոսեք Կոստանտինոպոլում Գերագույն կոմիսար ադմիրալ Դե-Ռոբեկի հետ»¹⁶: Գործին չօգնեց նաև Խատիսյանի ակնարկը բուլշևիկների և թուրք-քեմալականների հնարավոր միավորման հեռանկարի մասին. «Էնզելիից բուլշևիկները կհասնեն Պարսկաստանի խորքերը՝ Թեհրան և Թավրիզ, և կձգտեն ամբողջ Մերձավոր Արևելքը վարակել բուլշևիզմով»¹⁷: Այդ նպատակով նրանք մտադիր են և Հայաստանը հատել երկու ուղղությամբ. 1. Ղարաբլիսի, 2. Ղարաբաղի: Իսկ թուրքերը, որոնց հետ միավորվելու են նրանք զնում, բացի այդ, մեզ սպառնում են ևս երկու կողմից՝ Էրզրումի և Բայազետի: Այնպես որ, մենք մեր միլիոն փամփուշտով նստած ենք մեջտեղում՝ Երևանում, չիմանալով, թե ո՞ր կողմ ստիպված կլինենք դրանք ուղարկել»¹⁸:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, թ. 73:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 74:

¹⁷ Մայիսյան այդ օրերին Կասպից ծովի խորհրդային նավատորմը անգլիացիների համար անսպասելիորեն դեսանտ էր ափ հանել Էնզելիում, գրավել քաղաքն ու շրջակայքը և հարկադրել անգլիացիներին հեռանալու Իրանի հյուսիսային այդ շրջանից:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, թ. 74:

Մղագիր այս փաստաթուղթը վկայում է, որ Խատիսյանը բավականաչափ համառոտություն է ցուցաբերել՝ ձգտելով որևէ խոստում կորզել անգլիացի գեներալից. «Այսպիսով, եզրափակել է իր խոսքը Խատիսյանը, ամեն դեպքում, Ձերդ գերագնացություն, հարկավոր է բոլոր ջանքերը գործադրել, որպեսզի ես կարողանամ դրական պատասխան տալ իմ կառավարությանը և ժողովրդին՝ դաշնակիցների կողմից մեզ իրական օգնություն ցույց տրվելու է, թե՞ ոչ: Այնպես որ, Հայաստանում բոլշևիզմ կլինի թե ոչ, կախված է ձեր պատասխանից»¹⁹: Ավելացնենք նաև, որ Խատիսյանը պատրաստակամություն էր հայտնել իսկույն ևեթ մեկնել Ստամբուլ՝ բարձրացված հարցերի շուրջ ադմիրալ Դե-Ռոբեկի հետ բանակցելու, եթե Կուկ-Կոլլիսը հեռագրակապի միջոցով պարզի, որ ադմիրալը դա նպատակահարմար է համարում: Նման մտավախության առիթ էր տվել այն հանգամանքը, որ հենց Խատիսյանի հանձնարարությամբ Ստամբուլում Հայաստանի ներկայացուցիչ Թախտաջյանը մայիսի 12-ին և 21-ին ներկայացել էր Դե-Ռոբեկի օգնական, ադմիրալ Վեբբին, հանձնել Խատիսյանի երկու նոտաները, քննարկել Բաթումում գտնվող ինքնաթիռների և զենքի մատակարարման հարցը, բայց դեռևս կոնկրետ պատասխան չէր ստացել²⁰:

Արխիվային վավերագրերը վկայում են, որ Խատիսյանը դաշնակիցների ներկայացուցիչների հետ զենք և զինամթերք ստանալու, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական մի շարք կարևոր հարցերի շուրջ առավել ուշագրավ բանակցություններ վարել է Թիֆլիսում: Դրանց մասին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունից Երևան՝ ՀՀ արտգործնախարարություն, ուղարկված հունիսի 29-ով թվագրված զեկուցագրում ասված է. «Կառավարության արտակարգ լիազոր պ. Խատիսյանը Թիֆլիսում գտնվելու ժամանակ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին արել է հետևյալ հայտարարությունը. Հայաստանի կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում մոտ ապագայում, այսինքն մինչև օգոստոս ամիսը, տեղավորել թուրքահայերին, որոնք վեց տարուց ավելի թափառում են տարբեր երկրներում, գլխավորապես Հայաստանում, որտեղ նրանց թիվը հասնում է մոտ 300 հազարի: Բացի նրանցից, Հայաստանի սահմաններից դուրս կան բազմաթիվ գաղթականներ, որոնք սպասում են հարմար պահի (կամ կառավարության կոչին), որպեսզի վերադառնան հայրենիք: Այդ վերադարձը պետք է տեղի ունենա հնարավորին չափ շուտ, որպեսզի նրանք մինչև ձմեռ կարողանան ապահովվել ցանքսով: Այդ նպատակով կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում հենց հիմա գրավել Հայաստանի ներկա սահմաններին սահմանակից նախկին Թուրքահայաստանի հողերը և առաջին հերթին Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետը՝ պայմանով, որ դաշնակիցները Հայաստանին ցույց կտան որոշակի աջակցություն և ռազմական օգնություն: Վերջինը պետք է արտահայտվի նրանով, որ դաշնակիցները սեփական ուժերով կգրավեն Էրզրումի և Տրապիզոնի շրջանները և այդպիսով հայկական զորքերին հնարավորություն կտան գրավելու մոտակա շրջանները»²¹ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Ալ. Խատիսյանի հայտարարության այս մասում առաջ է քաշված երեք խնդիր. 1. Թուրքահայ գաղթականների տեղավորում, 2. Ալաշկերտի և Բայազետի գրավում հայկական զորքերով, 3. Էրզրումի և Տրապիզոնի գրավում Անտանտի տերությունների կողմից:

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 75:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 4, թ. 50-51:

²¹ Է. Ա. Չոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

Որքանո՞վ իրատեսական ու հիմնավորված էր այս խնդիրների կատարումը: Ինչ խոսք, եթե Ալաշկերտի հովիտը գրավվեր ու բնակեցվեր հայերով, ապա դրանով ոչ միայն լրջորեն կսահմանափակվեր Շարուր-Նախիջևանի ու Անատոլիայի միջև կապի հնարավորությունը, այլև դա կխանգարեր կարմիր բանակին, որն այդ նույն ժամանակ շարժվում էր դեպի Չանգեզուր այնտեղից Նախիջևան մտնելու մտադրությամբ: Ճիշտ է, հունիսին հայկական կառավարությունը դեռ չէր կարող կանխատեսել կարմիր բանակի կողմից Նախիջևանի գրավումը, քանի որ Գ. Չիչերինը Լ. Շանթի պատվիրակության հետ բանակցություններում իր կառավարության անունից բազմիցս հավաստիացրել էր, որ Նախիջևանը համարում են Հայաստանի անբաժանելի մասը:

Կարո՞ղ էին արդյոք հայերը սեփական ուժերով գրավել Ալաշկերտի հովիտը, որտեղ կանգնած էր թուրքական 9-րդ դիվիզիան: Գուցեև կարող էին, եթե Անտանտի տերությունները իրապես օգնեին հայկական բանակին, բայց պահել այդ տարածքները հեշտ չէր լինի, ինչի մասին են վկայում թեկուզ 1919 թ. հուլիս-օգոստոսյան դեպքերը Շարուր-Նախիջևանում: Այդ դեպքերը նաև վկայում էին, որ դաշնակից տերությունների վրա հույս դնել պետք չէ: Մինչդեռ, դատելով Խատիսյանի հայտարարությունից, Հայաստանի կառավարությունը շարունակում էր հավատալ դաշնակիցներին. «Կառավարությունը,- ասված է Խատիսյանի հայտարարության մեջ,- դա համարում է դաշնակիցների ընդհանուր գործը՝ Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրի իրագործման տեսանկյունից»²² և ցանկանում է իմանալ վերջիններիս կարծիքը այդ գործողությունների հնարավորության մասին: Գրական կարծիքի դեպքում՝ գործողությունների կողողինացման նպատակով, կարող է ծագել անհրաժեշտություն ստեղծելու կապ մեր և դաշնակիցների գլխավոր շտաբների միջև»²³: Այ. Խատիսյանը, անշուշտ, այնքան միամիտ չէր, որ չհասկանար՝ Անտանտի տերություններն առանց քաղաքական շահի չեն ներքաշվի նման գործողությունների մեջ: Եվ կարծելով, թե նրանք իսկապես շահագրգռված են քեմալական շարժման դեմ պայքարի հարցում, ներկայացրեց նաև իր կառավարության հետևյալ ռազմաքաղաքական նկատառումները. «Նախ և առաջ, ստրատեգիական տեսակետից, գրավելով Ալաշկերտի հովիտը և Քայազեղը, մենք մեզ համար հնարավորություն կստեղծենք վերջնականապես կտրել մեր սահմաններում գտնվող մուսուլմանությունը և թուրք-քրդական հրոսակախմբերը թուրքական ազգային ուժերից (Մ. Քեմալի): Երկրորդ, նպատակասլաց կօգտագործենք թուրքահայերից կազմված զինված ուժերը, որոնք ակնառու դեր խաղացին վերջին բուլշևիկյան շարժման ճնշման գործում՝ իրենց վրա վերցնելով ապրտամբության անմիջական ճնշման ամբողջ ծանրությունը: Այդ ուժերը երկար անգործության հետևանքով կարող են շարիք դառնալ երկրի հանգստության համար՝ վերածվելով ավազակների հրոսակախմբի: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտ է ելք տալ այդ ուժերին՝ օգտագործելով վերոհիշյալ նպատակի համար»²⁴ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Նախ ասենք, որ կառավարության մտահոգությունը թուրքահայ զինված ուժերի՝ հրոսակախմբերի վերածվելու հնարավորության մասին, անհիմն չէր: Նման միտումներ նկատվել էին դեռևս 1919-ին, որոնց, բնականաբար, մենք չենք անդրադառնա: Ինչ վերաբերում է թուրքահայ ուժերի միջոցով Ալաշկերտի հովտի

²² Մուղրոսի զինադադարի պայմանագիրը դաշնակից տերություններին իրավունք էր տալիս օկուպացնել Թուրքիայի այս կամ այն մասը դրանցում անկարգություններ ծագելու դեպքում:

²³ Է. Ա. Չոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 98:

գրավմանը, ապա կառավարությունը անտարակույս գերազնահատել է նրանց ուժը և, հակառակը, թերազնահատել թշնամու ուժերը, ինչը հետևանք էր Հայաստանի հետախուզական ծառայությունների ոչ բավարար աշխատանքի, որոնք ստուգված և ճշգրիտ տեղեկություններ չունեին սահմանի մյուս կողմում կատարվող իրադարձությունների, թուրքական ուժերի իրական թվակազմի ու հնարավորությունների մասին:

Իրատեսական չէին մակ կառավարության հաշվարկները Անտանտի տերություններին քեմալականների դեմ ռազմական գործողությունների մեջ ներքաշելու հարցում: Եվ խնդիրը միայն այն չէ, որ դաշնակիցները մինչ այդ էլ մտադիր չէին Հայաստանի համար անգամ մեկ զինվոր գոհաբերել, ինչի մասին բազմիցս հայտարարել էին (օր. Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում), այլև այն, որ իրադրությունը տարածաշրջանում կտրուկ փոխվել էր ոչ ի նպաստ Հայաստանի Հանրապետության: Քեմալական շարժման ամրապնդումը Անատոլիայում, կարմիր բանակի մուտքն Անդրկովկաս և Ադրբեջանի անասելի արագ ու անսպասելի խորհրդայնացումը ու դրան հաջորդած բոլշևիկյան շարժումները Հայաստանում չէին կարող չազդել Անտանտի տերությունների քաղաքականության վրա: Նրանք չէին կարող չտեսնել ու չհասկանալ, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունները ի վիճակի չեն կանգնեցնելու բոլշևիկյան տարածումը դեպի հարավ, որ այդ դերը առավել հաջողությամբ կարող է կատարել Ռուսաստանի դարավոր ախոյանը՝ ազգայնական կերպարանք ընդունած Թուրքիան, որի դաշինքը բոլշևիկյան իշխանությունների հետ համարում էին ժամանակավոր: «Թողեք գործեն թուրքերը և ռուսները Կովկասում,- ասել է Լլոյդ Ջորջը,- և դուք կտեսնեք, որ շուտով նրանց միջև նորից կգարթնի դարավոր թշնամությունը...: Թող հիշեն թուրքերը, որ Ռուսաստանի հաղթանակը Թուրքիայի մահն է, և որ այդ երկու ժողովուրդները երբեք չեն կարող ընթանալ միասին»²⁵:

Ճիշտ է, 1920 թ. ամռանը Անգլիան դեռ աջակցում էր Հունաստանին քեմալականների դեմ պայքարում, բայց արդեն վերջիններիս հետ շփման ուղիներ էր փնտրում, ինչը առավել ցայտուն արտահայտվեց Լոնդոնի կոնֆերանսում (1921 թ. փետրվար-մարտ): Հենց այդ փոփոխված տրամադրությամբ պետք է բացատրել այն փաստը, որ ոչ Անգլիան, ոչ Ֆրանսիան հետաքրքրություն չցուցաբերեցին Խառնիսյանի ներկայացրած ծրագրի նկատմամբ: Հայաստանի կառավարության այդ ծրագրին հավանություն չտվեց մակ քեմալականների դեմ պատերազմի մեջ գտնվող Հունաստանը: Հ. Օհանջանյանին ուղարկած նամակում խոսելով Հունաստանի վարչապետ Վենիզելոսի հետ այդ ուղղությամբ իր վարած խոսակցության մասին՝ Ավ. Ահարոնյանը վկայաբերում է նրա հետևյալ խոսքերը. «Դուք մի սպառնալիք եք, որի լրջությունը կարող է անհայտ լինել թշնամուն, բայց եթե դուք առաջացաք և չհաջողեցիք, կարող եք ամեն ինչ կորցնել, որովհետև ոչ մենք՝ հույներս, և ոչ դաշնակիցները, ձեզ օգնության չեն գալու»²⁶: Այսպիսի պայմաններում Հայաստանի կառավարությունը որոշեց հրաժարվել Ալաշկերտը և Բայազետը գրավելու մտադրությունից և ռազմական գործողությունները շարունակել ներքին ճակատում՝ Վեդիբասարի և Շարուր-Նախիջևանի ուղղությամբ:

Ռազմական տեսակետից Վեդիբասարը (Վեդի գետի ավազանը) շատ ավելի լավ էր ամրացված, քան Չանգիբասարը: Ուներ 5-6 հազար կովոդներ, որոնք թուրք սպաների ղեկավարությամբ մարզվել ու նախապատրաստվել էին երկարատև դիմադրության: Չենքի և զինամաթերքի պակաս չկար. սահմանակցելով

²⁵ ՀԱՍ, ֆ. 4/414, ց. 1, գ. 65, թ. 93:

²⁶ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 168:

Շարուր-Նախիջևանին՝ աղբբեջանաբնակ այդ գյուղախումբը, որի կենտրոնը Բեյուք-Վեդիին էր, բնականաբար ավելի սերտ կապերի մեջ էր և ավելի մեծ օգնություն էր ստանում այնտեղից: Ահա, օրինակ, ինչ էլ ասել այդ մասին Նախիջևանից Միսիան անցած աղբբեջանցի մի փախստական. «Նախիջևանում զորահրամանատարն է տաճիկ խալիլ բեյը, որի հրամանատարության տակ կան հինգ տաճիկ սպաներ, կան և այլ տաճիկ սպաներ ու ասկյարներ, բայց նոքա գտնվում են Բեյուք-Վեդու ռազմաճակատում: Բեյուք-Վեդում հացը սակավ է. Նախիջևանի թրքությունից պարբերաբար հարկադրանքի միջոցով հաց են հավաքում և փոխադրում Բեյուք-Վեդու զինվորների համար»²⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Նախիջևանի հրամանատարությունը Վեդիբասարին ավելի մեծ նշանակություն էր տալիս, և պաշտպանության համար առկա բնական ամրությունները (լեռներ, բարձունքներ, դարավանդներ) թուրք սպաների ղեկավարությամբ վեր էին ածվել անտիկ ամրոցների: Հայկական բանակի հրամանատարությանը դա քաջ հայտնի էր: Հետևապես, պատրաստվելով հարձակման, հայերը պետք է կուտակեին այնքան ուժ և կիրառեին այնպիսի մարտավարություն, որ չկրկնվեին 1919 թ. հուլիս-օգոստոսյան անհաջողությունները:

Կառավարությունը, ինչպես և Ջանգիբասարի դեպքում, փորձելով հարցը լուծել խաղաղորեն, մախ հնազանդության առաջարկ արեց, բայց ոչ մի պատասխան չստացավ: Դրան հաջորդեց այդ նպատակի համար առանձնացված հայկական զորամասերի ընդհանուր հարձակումը երկու կողմերից՝ Ղամարլուի (Արտաշատ) և Նոր-Բայազեդի (Գավառ): Ռազմական գործողությունները սկսեցին հուլիսի 10-ին և ավարտվեցին 12-ին: 11-ին մեր զորքերը գրավեցին մի քանի ամրացված կետեր ու գյուղեր և մոտեցան Բեյուք-Վեդիին, իսկ 12-ին գրոհով վերցվեց նաև Բեյուք-Վեդին: Կռիվները բավական համառ էին, և այստեղ ևս թշնամին մարտի դաշտում թողել էր մեծ թվով սպանվածներ, զենք, զինամթերք և այլն: Ահա ինչ էլ ասված բանակի գլխավոր շտաբի՝ հուլիսի 12-ի պաշտոնական հաղորդագրության մեջ. «Հուլիսի 10-ի երեկոյան մեր զորամասերը Ղամարլուից և Նոր Բայազեդից հարձակման դիմեցին Բեյուք-Վեդի գյուղը գրավելու նպատակով:

Հուլիսի 11-ին Ղամարլուի ուղղությամբ համառ կռիվներից հետո գրավեցին Կարայալ, Ջաթղան, Ալի-Մամեդ, Ենգիջա, Կոթուգ, Աղասի-բեկլու և Ներքին Կարաբեկլար գյուղերը: Բեյուք-Վեդիից հյուսիս մի վերստ հեռավորության վրա՝ Գյավուր-Ղալասի լեռան մոտ մենք հանդիպեցինք թուրքերի կողմից հուսահատ և կատաղի դիմադրություն:

Նոր-Բայազեդի ուղղությամբ հուլիսի 11-ի երեկոյան մենք գրավեցինք Ադիլիսա, Մազյուկ, Գյուլ-Ջիզին, Ջադին, Ջիրմանիս, Դոխնազ, Գերմանիս գյուղերը:

Մութն ընկնելուց հետո, երեկոյան մոտ ժամը 9-ին Գյավուր-Ղալասի լեռան կողմից թուրքերը հակահարձակման դիմեցին, բայց 2-րդ գնդի հանդիպակաց գրոհով հետ շարտվեցին:

Նահանջողներին հետապնդելով՝ 2-րդ գունդը սվինամարտից հետո գրավեց Գյավուր-Ղալասի սարը, ուր թուրքերը թողին բազմաթիվ սպանվածներ և մի զնդացի «Մաքսիմ» սիստեմի:

Հուլիսի 12-ին, առավոտյան 5 ժ. 20 րոպեին մեր զորամասերը մտան Բեյուք-Վեդի գյուղը: Թուրքերը փախչում են Դավալու-Ջինջիրլուի վրայով»²⁸:

Հաղորդագրության վերջին մախադասությունից պարզ երևում է, որ այս անգամ հայկական ուժերը չեն փորձել օղակի մեջ առնել Վեդիբասարը, ինչպես դա

²⁷ «Հառաջ», 12 մայիսի 1920թ.:

²⁸ «Հառաջ», 13 հուլիսի 1920թ.:

արել էին 1919 թ. հուլիսյան դեպքերի ժամանակ, այլ, այսպես կոչված, «մարդասիրական միջանցք» են թողել, որպեսզի տեղում մնալ չցանկացող բնակիչները հեռանալու հնարավորություն ունենան: Մակայն առավել մեծ խուճապով փախչում էին կովող ուժերը, այնքան մեծ, որ հրամանատարությունը չի հասցրել տանել շտաբի արխիվը: Ի դեպ, հենց այդ արխիվի նյութերից էլ պարզվել էր, որ Ադրբեջանի ղեկավարության և Նախիջևանում գործող օսմանյան սպայության միջև Ջանգիրասարի և Վեդիբասարի հարցում որոշ տարակարծություն է եղել: «Թե այս դրկումենտները և թե մի շարք կենդանի դոկումենտների վկայություններ, կարողում ենք «Նոր աշխատավոր»-ի հուլիսի 29-ի համարում,- գալիս են հաստատելու մի բան. այդ այն է, որ թեև Շարուր-Նախիջևանի ավանտյուրան կազմակերպված է թե Թուրքիայի և թե Նախիջևանի կողմից միասին, համերաշխ ուժերով, սակայն թող տարօրինակ չթվա, որ իր ձգտումների և նպատակների մեջ այդ շրջանների վերաբերմամբ Թուրքիան և նրա գործակալները եղել են ավելի զիջող, քան նորելուկ սատրապիայի՝ Ադրբեջան «հանրապետության» դավադիր գործակալները: Թուրքիայի գործակալները՝ տաճիկ սպաները, պնդելիս են եղել, որ գոնե Ջանգիրասարը և Վեդիբասարը ցած դնեն իրենց զենքերը և ընդունեն Հայաստանի իշխանությունը: Դրան հակառակ ադրբեջանցիները պնդել են մինչև վերջ, որ Ադրբեջանի սահմանները անցնում են Երևանի տակով (Ջանգիրասարը չորս վերստի վրա է Երևանից), և որ թե՛ Ջանգիրասարը, թե՛ Վեդիբասարը պիտի զենքը ձեռքին դիմադրեն Հայաստանի կառավարության ձգտումներին՝ մտցնել այդ շրջաններում հայկական իշխանություն: Եվ ստիպել են, որ թե Ջանգիրասարը և թե Վեդիբասարը կովեն» (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Կարծում ենք, այստեղ տարօրինակ ոչինչ չկա. թուրքերը իրատեսական չէին համարում այդ շրջանների անջատումը Հայաստանից, ուստի և չէին ուզում ավելորդ ծախսեր անել այդ ուղղությամբ: Իսկ որ Ադրբեջանն ավելի ախորժակով էր, երևաց դեռ Բաթումի կոնֆերանսի օրերին, որտեղ Երևանի նկատմամբ էլ պահանջ առաջադրվեց:

Բեյուք Վեդին գրավելուց հետո հայկական ուժերը շարունակեցին առաջխաղացումը, հուլիսի 14-ին անցան Գայլի դրունքը (Արարատյան դաշտը Շարուրի դաշտից բաժանող մասը) և 3-4 օրվա ընթացքում գրավեցին մի շարք գյուղեր Շարուրի դաշտում: Հաղթանակը կատարյալ էր, և Շարուրում գտնվող Ադրբեջանից եկած հեծելագործը, թուրքական ջոկատը և տեղական ուժերը (ընդհանուր թվով շուրջ 8-10 հազար) խուճապահար նահանջում էին մի մասը դեպի Նախիջևան, մի մասն էլ՝ Արաքսի մյուս ափը: «Հառաջ»-ի 1920 թ. հուլիսի 29-ի համարում գետեղված Հայաստանի հեռագրական գործակալության հատուկ թղթակցի հաղորդագրության մեջ ասված է. «Ջանգիրասարի, Վեդիբասարի և Գայլի Դրունքի մոտ կրած ջարդերից հետո Նուրի փաշան տաճկական աղաների և ասկյարների հետ քաշվել է Բայազեդ, ուր կենտրոնացնում է իր ուժերը: Թուրքական (ադրբեջանական - Է.Ջ.) հեծելագունը, որին մի ժամանակ ղեկավարում էր կնյազ Մաղալովը և որի անունից այնքան պարծենում էր Ադրբեջանը, մեր գորբերի հետ ունեցած վերջին ընդհարումների ժամանակ մեծ կորուստներ է կրել և Նախիջևանի վրայով անցել է Մակու»: Շարուրը (Շարուր-Դարալագյազի գավառի դաշտային մասը) և Նախիջևանի գավառը Հայաստանի Հանրապետության այն շրջաններն են, որոնք 1919 թ. հուլիսյան ապստամբության օրերին տեղի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրած բռնություններով ավարտին էին հասցրել երկրամասի հայաթափության գործը, որի սկիզբը դրվել էր 1918 թ. օսմանյան օկուպացիայի ժամանակ: Մակայն Շարուր-Նախիջևանի վերագրավումը հայոց համար կարևորվում էր ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական գործոնով: Դա Երևան-Ջուլֆա եր-

կաթուղու գործարկումն էր, առանց որի Իրանի հետ առևտրատնտեսական կապերի զարգացումը դառնում էր անհնարին:

Վեդիքասարի գրավումը և հայկական գորքերի մուտքը Շարուր այնպիսի շփոթ և սարսափ էին առաջացրել Նախիջևանում, որ այդ դեպքերի ազդեցության տակ լուծարվեցին նաև Ադրբեջանի հաստատած նահանգային իշխանությունները, և կրկին սկսեց գործել Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը, այսպես կոչված՝ «միլլի շուրան»: Հենց սա էլ իսկույն երկու պատվիրակ ուղարկեց Երևան՝ զինադադար խնդրելու և հպատակության պայմանների մասին բանակցելու: ՀՀ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը կառավարության անունից Նախիջևանի պատվիրակներին հանձնեց վերջնագրի բնույթ կրող 15 կետից բաղկացած «պայմաններ Նախիջևանի գավառի մուսուլմանական ազգաբնակչության կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության իշխանությունը ճանաչելու մասին» փաստաթուղթը, որի առաջին կետում ասված էր, որ «Նախիջևանի Ազգային կոմիտեն (խորհուրդը - Է. Ջ.) Նախիջևանի և Շարուրի գավառների ողջ ազգաբնակչության անունից հայտարարում է, որ այդ գավառները հանդիսանում են Հայաստանի հանրապետության անբաժան մասը և որ բոլոր բնակիչները իրենց համարում են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի»: Երկրորդ կետում ասված էր, որ Նախիջևանի ազգային խորհուրդը, ինչպես նաև գավառի բնակիչները պարտավորվում են չընդունել թուրքերին, Չանգիքասարի, Վեդիքասարի, Շարուրի փախստականներին և Ադրբեջանի ազիտատորներին: Գավառի վարչությունը գերազանցապես մուսուլմաններից է նշանակվում, բացառությամբ Գողթանի, որտեղ այն կազմվում է հայերից (3), ազգաբնակչությունը՝ կրոնական և մշակութային հարցերում լիակատար ինքնավարություն է ստանում (4) և կարող է դատվել ըստ շարիաթի (5):

Ներկայացված պայմաններում կային նաև տնտեսական ու ռազմական պահանջներ: Այսպես, երկու շաբաթվա ընթացքում Նախիջևանը Հայաստանի կառավարությանը պետք է վաճառեր 300 ձի՝ յուրաքանչյուրի համար ստանալով 50.000 ռուբլի, 200 գլուխ քարշող անասուն՝ 30.000-ական ռուբլով, մեկ ամսվա ընթացքում դարձյալ Հայաստանի կառավարությանը պետք է հանձնվեր 300.000 փութ ցորեն, որից 150.000-ը անվճար, իսկ մնացած 150.000-ը՝ վճարով՝ փութը 2000 ռուբլով (6): Ջուլֆայից մինչև Շահթախթի ընկած հատվածում երկաթգծի պահպանությունը և քանդված հատվածների նորոգումը իրականացնում է Նախիջևանի ազգային խորհուրդը (7 և 15), վերադարձնում է 1919 թ. զավթած պետական գույքը, հանձնում բոլոր թնդանոթները, զնդացիրները և ոչ պակաս քան 10.000 հրացան: Չենքի հանձնումը պետք է սկսվի այս պայմանների ընդունումից 24 ժամ հետո և ավարտվի 10 օրվա ընթացքում, ըստ որում՝ ռազմական կազմավորումները զենքերը պետք է հանձնեն առաջին իսկ օրը (9): Կետեր կային նաև համընդհանուր ներման (11), Հայաստանի կառավարության կողմից Նախիջևանի ազգային խորհրդին ցուցաբերվելիք աջակցության մասին (12): 10-րդ կետում էլ ասված էր, որ Նախիջևանի պատվիրակների՝ Շահթախթի կայարանից մեկնելուց հետո՝ 24 ժամվա ընթացքում, ներկայացված պայմանների ընդունման մասին պատասխան չստացվելու դեպքում Հայաստանի Հանրապետության հրամանատարությունը իրենից վայր է դնում ամեն մի պատասխանատվություն²⁹:

Արխիվային փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, որ Նախիջևանի պատվիրակները Երևանից դուրս են եկել հուլիսի 19-ին և խոստացել երեք օրվա ընթացքում ներկայացնել պատասխանը (Երևան-Շահթախթի երկաթգիծը 1919 թ.

²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 484, ք. 26:

հուլիս-օգոստոսյան իրադարձությունների ժամանակ մի քանի տեղում քանդվել էր ու չէր աշխատում)։ Հուլիսի 20-ին վարչապետ և արտգործնախարար Հանո Օհանջանյանը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին ուղարկած նամակում գրում է. «Ձանգիբասարից հետո վերցրինք և Բեյուք-Վեդին, Շարուրը։ Նախիջևանը հայտնեց իր հպատակությունը՝ ուղարկելով Երևան իր երկու ներկայացուցիչներին, որոնց հետ մշակված են պայմաններ, որոնց պատճենը ուղարկում են Ձեզ՝ անձնական գիտության համար։ **Մենք չենք ուզում և գուցե չենք էլ կարող զինվորական ուժով գրավել այդ ամբողջ շրջանը և որ գլխավորն է, պահպանել նրան՝ ունենալով 200 վերստի մի նոր ֆրոնտ։ Վերջնական գրավումը մենք կկատարենք մոտիկ ապագայում, երբ կազատվենք մյուս ֆրոնտներից։** Նախիջևանցիներին տրված պայմանները նպաստավոր են մեզ համար, նամանավանդ տնտեսականի տեսակետից։ Նորա ստիպված են տալ մոտավորապես երկու միլիարդ ուրբու կոնտրիբուցիա՝ եթե մենք գնահատելու լինենք տրվելիք պարենը և ուսմամբերը։ Այդ օպերացիան տվեց մեզ ժողովրդի և զորքի տրամադրության բարձրացում, հնարավորություն կազմակերպվել և կովել Ձանգեզուրը և Ղարաբաղը վերագրավելու համար, բարձրացրեց մեր պրեստիժը թե թուրքերի և թե եվրոպացիների առաջ և կը բաց անի Ջուլֆայի երկաթուղագիծը։

Նախիջևանի այդ օպերացիան ցույց տվեց միաժամանակ, որ այդ շրջանի թուրքերի ուժերը, նրանց կապը տաճիկների հետ և վերջիններիս ուժը, չափազանցած էին»³⁰ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.)։

Իհարկե, ճիշտ էր Հանո Օհանջանյանը՝ ասելով, որ դժվարը այդ երկրամասը հնազանդ պահելն է, ինչի ապացույցը 1919 թվականն էր տվել, երբ մայիսին այնտեղ մտած հայկական զորամասերը հուլիսին ստիպված եղան կոիվներով հետ քաշվել դեպի Դարալագյազ և Արարատյան դաշտ։ Բայց, կարծում ենք, ընթերցողն էլ կընդունի, որ վարչապետի ոգևորությունն ու լավատեսությունը այնքան էլ հիմնավոր չէին։ Ինչ խոսք, ապստամբ շրջանների հպատակեցումը մեծ հաջողություն էր և նպաստեց կառավարության դիրքերի ու հեղինակության ամրապնդմանը։ Բայց նաև փաստ է, որ հայկական զորքերը կովել են ոչ թե կանոնավոր բանակների, այլ անկանոն կազմավորումների դեմ, որոնք թև մարզվել էին թուրք սպաների կողմից, բայցևայնպես մնացել էին աշխարհագրային կարգավիճակում։ Ուրեմն ինչպե՞ս կարելի էր այս վերջիններիս և Ղարաբաղ ու Ձանգեզուր մտած ոռոսական 11-րդ բանակի՝ պատերազմների բովով անցած զորամասերին մույն հարթության վրա դնել։ Իսկ որ Հանո Օհանջանյանը այդպես էր մտածում, երևում է նամակի շարունակությունից, որտեղ ուղղակի ասված է. «Այժմ հերթական հարցը Ձանգեզուրի հարցն է։ Չնայած Կիրովի խոստումներին, բուլշևիկների առաջխաղացումը շարունակվում է։ Մենք, բացի դիպլոմատիկական քայլերից, պատրաստվում ենք մի լավ հարված տալ բուլշևիկներին Ձանգեզուրում»³¹։ Եվ ինչպե՞ս պետք է Հայաստանը «մոտիկ ապագայում» ազատվեր «մյուս ֆրոնտներից», երբ արևելքում կարմիր բանակի զորամասերը Ձանգեզուրի վրայով մոտենում էին Նախիջևանին, իսկ արևմուտքում Օլթիի դեպքերով ծայր առած սահմանային ընդհարումները քեմալական ուժերի հետ ոչ միայն վերջ չէին գտնում, այլև ավելի ու ավելի մեծ չափեր էին ընդունում՝ սպառնալով վերածվել լայնամասշտաբ պատերազմի։ Տարօրինակ է, բայց փաստ, որ Հայաստանի կառավարությունը, բանակի հետախուզական ծառայությունը թյուր կարծիք ունեին քեմալական

³⁰ Նույն տեղում, գ. 440, թ. 31։

³¹ Նույն տեղում։

շարժման, թուրքական զինված ուժերի և նրանց կողմից Հայաստանին իրապես սպառնացող վտանգի չափերի մասին:

Վերադառնալով Նախիջևանի ազգային պատվիրակների հետ Հայաստանի կառավարության կայացրած համաձայնությանը, ապա, ինչպես և պետք էր սպասել, նրանք դրժեցին խոստումը և պայմանավորված ժամկետին ոչ մի պատասխան չուղարկեցին: Այդժամ գեմ. Շելկովնիկովի (Շելկովնիկյան) գլխավորած գործառնաբերը վերսկսեցին ռազմական գործողությունները: «Մեր կառավարության պահանջները թուրքերի կողմից չիրագործելու պատճառով մեր գործերին ամսի 23-ին հրաման է տրված շարժվել Շահթախթի վրա, - կարդում ենք «Հառաջ»-ի հուլիսի 27-ի համարում: - Երեկ, բավականին ուժեղ կովից հետո, մեր պանծալի գործերի կողմից գրավված է Շահթախթի գյուղը և կայարանը, նաև Խոկը, Յուրդ Գերդասար և Ղարաբեգլար կայարանները: Թուրքերի կողմից գործում էր բավականին մեծ ուժ՝ 3 թնդանոթներով: Շահթախթին վերցնելիս թուրքերից գրավված է մեկ հատ լեռնային թնդանոթ և շատ ումբեր: Թուրքերի մի մասը փախել է դեպի Մակուի խանությունը, մյուս մասը՝ դեպի Նախիջևան: Մնացած երկու թնդանոթները նրանք փոխադրեցին Մակուի խանությունը: Թուրքերը շատ նշանակալից կորուստներ են ունեցել»: Թերթի այդ նույն համարում գետնեղված բանակի գլխավոր շտաբի մի հաղորդագրությունից տեղեկանում ենք, որ այդ օրերին մեր գործերը գրավել են նաև Փուսհան, Թազաքենդ, Ղուբուլյու և Ղյուրագ գյուղերը:

Թվում էր, թե այլևս ոչինչ չի կարող խանգարել Հայաստանի իշխանության վերականգնմանը Նախիջևանի երկրամասում, սակայն շուտով դեպքերն այլ ընթացք ստացան: Վարչապետ Համո Օհանջանյանը, Խորհրդարանի օգոստոսի 2-ի նիստում պատգամավորների բուռն ծափահարությունների ներքո ունեցած ելույթում անդրադառնալով հայկական բանակի հուլիսյան հաջողություններին, Նախիջևանի առաջին պատվիրակության հետ վարած բանակցություններին ու ներկայացրած պայմաններին, Մուսուլմանական խորհրդի կողմից դրանց մերժելուն և որպես հետևանք հայկական բանակի նոր հարձակմանն ու Շահթախթի գրավմանը, ասել է. «Այն ժամանակ թուրքերի կողմից եկավ նոր պատվիրակություն: Մենք չժանրացրինք նախկին մեր պայմանները, ոչ մի պահանջ չավելացրինք, այլ ավելի թեթևացրինք, միայն մի սահմանափակում դնելով, որ գաղթած ազգաբնակչությունը չպիտի վերադառնա Շարուր և Վեդիբասար՝ մինչև նոր կարգադրություն և նոր պայմաններ ստեղծվելը: Բանակցությունները տևեցին 2-3 օր: Այն ժամանակ, երբ ժողովրդի պատվիրակները համաձայն էին ընդունել պայմանները, ժողովուրդը այս անգամ նոր ազդեցության է ենթարկվում՝ բուլշևիզմի, որի վրա և իրենց հույսն էին դրել: Այժմ մեր դեմ կանգնած են ոչ միայն տեղական կազմակերպված ուժերը, այլև հեռու հյուսիսից եկած կարմիր Ռուսաստանի և հեռու հարավից եկած նույնպես կարմիր, բայց ոչ խոսքով, այլ արյունով կարմիր Տաճկաստանի թափախները, երեքը իրար միացած, երեքը իրար դաշնակցած»³²) (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Քաղաքականության մեջ թուրքերը (թե՛ օսմանյան և թե՛ ազերի) իսկապես որ ճկուն են, պատրաստ են դաշնակցել անգամ սատանայի հետ, եթե ազգային շահը դա է պահանջում: XVII-XIX դարերում Օսմանյան Թուրքիան իր գոյությունը պահպանում էր՝ խաղալով Արևմտյան Եվրոպայի և Ռուսաստանի հակամարտությունների վրա: Իսկ երբ առաջին աշխարհամարտից հետո նա հայտնվեց Արևմուտքի կրկնի տակ, չվարանեց բռնել իր դարավոր թշնամու՝ Ռուսաստանի փեշը, որը, կարմիր աստառ հագած, կռվում էր Անտանտի դեմ: Ադրբեջանը մեկ

³² «Նոր աշխատավոր», 11 օգոստոսի 1920 թ.:

օրում կարմրեց ու դարձյալ այդ նույն Ռուսաստանի օգնությամբ սկսեց իր օգտին լուծել հարևանների հետ ունեցած վեճերը: Ինչո՞ւ, ուրեմն, Նախիջևանի թուրքերը պետք է հետ մնային իրենց ավագ եղբայրներից: Իսկ գուցե հենց նրանց խորհրդո՞ւ վ են նախիջևանցիները այդ քայլին դիմել, ինչի մասին ակնարկ կա Կիրովին ուղարկած Չիչերինի մի նամակում. «Թուրքերը,- ասված է նրանում,- գրավելով Նախիջևանը, այնտեղ խորհրդային իշխանություն են հայտարարել և առաջարկում են, որ մեր զորքերը մտնեն այնտեղ»³³:

Բանն այն է, որ Նախիջևանի ղեկավարությունը, կորցնելով զենքի ուժով հայկական բանակի առաջխաղացումը կանգնեցնելու հույսը ու նաև չցանկանալով ընդունել Հայաստանի կառավարության թելադրած պայմանները, որոշեց շտապեցնել ռուսական զորքերի մուտքը Նախիջևան: Հենց այդ նպատակով էլ Մուսուլմանական խորհուրդը լուծարվեց և նրա փոխարեն ստեղծվեց մի կեղծ հեղկոմ: Որ դա իսկապես կեղծ հեղկոմ էր, վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ նրա կազմի զգալի մասը նախկին խորհրդի անդամներն էին: Դրա հետ մեկտեղ իսկույն մի պատվիրակություն ուղարկվեց Ջանգեզուր՝ շտապեցնելու այնտեղ գտնվող ռուսական զորամասերի ժամանումը Նախիջևան, իսկ մեկ ուրիշն էլ հայերի մոտ՝ ոչ այնքան Հայաստանի իշխանությունը ճանաչելու ուղղությամբ նոր պայմաններ մշակելու, որքան ժամանակ շահելու, մինչև ռուսական զորքերը կհասնեն Նախիջևան: Եվ նախիջևանցիների այդ խորամանկ քայլը հաջողություն ունեցավ. մինչ հայերի հետ բանակություններ էին ընթանում, Միսիան հասած ռուսական 11-րդ բանակի հեծյալ զնդերից մեկը անցնում է Բիչանադի լեռնանցքը և հուլիսի 28-ին մտնում Նախիջևան: Անշուշտ մեկ գունդը չափազանց քիչ էր զենքի ուժով հայերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: Բայց, ինչպես և հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, ռուսական հրամանատարությունը հույսը դրել էր ոչ այնքան զենքի, որքան այն բանի վրա, որ հայերը ռուսների դեմ չեն պատերազմի: Այդպես էլ եղավ. տեղ հասնելուն պես այդ զորամասը քայլեր ձեռնարկեց հայերի հետ շփման մեջ մտնելու և նրանց հետագա առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: 28-րդ դիվիզիայի շտաբի օգոստոսի 1-ով թվագրված մի զադոնի հաղորդագրության մեջ հայտնելով այն մասին, որ Խալիլ փաշան բարեհաջող կերպով հասել է Նախիջևան, միաժամանակ ավելացվում է, որ հուլիսի 29-ի առավոտյան ժամը 6-ին հեծյալ զնդի մի վաշտապետ՝ երեք կարմիր բանակայինների ուղեկցությամբ, սպիտակ դրոշ պարզած, Ջահրի գյուղից ուղարկվել է Պարս գյուղը՝ տեղեկացնելու հայերին խորհրդային զորքերի՝ Նախիջևան մտնելու մասին, սակայն հայերը կրակ են բացել և հարկադրել բանազնացներին վերադառնալու Ջահրի: Այնուհետև հայտնվում է, որ նույն օրը՝ ժամը 18-ին, հաղորդագրություն է ստացվել, որ զեն. Մելիք-Մուրադովի հայկական զորամասը գրավել է Պարսը և շարժվում է Ջահրիի ուղղությամբ, և որ Ջահրին պաշտպանելու համար ուղարկվել է 1-ին հեծյալ զնդի 4 էսկադրոն: Հաղորդագրության մեջ նաև ասվում է, որ «Շահթախթի հատվածում դաշնակները ոչ մեր և ոչ էլ թուրքերի դեմ ակտիվ գործողություններ չեն ձեռնարկում»³⁴:

Այս հաղորդագրությունից դժվար չէ հետևություն անել, որ թեև բանակցությունների ընթացքում ռազմաճակատի գլխավոր հատվածում (Շահթախթի-Նախիջևան երկաթգծի) հայկական կողմը դադարեցրել էր ռազմական գործողությունները, բայց մյուս մասերում (Պարսը և Ջահրին գտնվում են Շահթախթից հյուսիս-արևելք) աշխատում էր ընդլայնել գրավյալ շրջանը և այնպիսի դիրքեր

³³ Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 248:

³⁴ Ռուսաստանի պետական ռազմական արխիվ (ՌՊՌԱ), ֆ. 195, ց. 3, գ. 456, ք. 136:

ձեռք բերել, որ բանակցությունների ձախողման դեպքում դյուրին լինի Նախիջևան քաղաքի գրավումը (Ջահրին Նախիջևանից հեռու է շուրջ 20-25 կմ):

Սակայն առավել ուշագրավ է հաղորդագրության այն մասը, որտեղ խոսվում է հայերի հետ բանակցություններ վարած հեղկոմի պատվիրակության մասին: Այնտեղ ասված է, որ Երևան մեկնած Նախիջևանի հեղկոմի պատվիրակությունը վերադարձել է հուլիսի 29-ին ժամը 18-ին և բերել է Հայաստանի կառավարության նոր պայմանները, որոնց գլխավոր կետերն են. Նախիջևանի գավառը անվերապահորեն ենթարկվում է Հայաստանի կառավարությանը, հանձնում է 7 հազար հրացան և յուրաքանչյուր հրացանի համար 80 փամփուշտ, բոլոր գնդացիները, հրանոթները, 300 հազար փութ հացահատիկ, որից 150 հազարը անվճար, 300 ձի՝ իրենց թամբերով, 200 գլուխ քարշող անասուն: Հաղորդագրության վերջում հայտնելով, որ նշված պայմանների կատարման համար Հայաստանի կառավարությունը տվել էր 40 ժամ ժամանակ, որը լրացել է հուլիսի 31-ին ժամը 14-ին, միաժամանակ ավելացվում է. որ «Նախիջևանի բնակչությունը՝ վստահ չլինելով, որ իր ուժերով կդիմակայի հայկական հարձակմանը, խուճապի է մատնված: Շատերը անցնում են Պարսկաստան: Նույն պատվիրակությունը հայտնում է, որ Հայաստանի ռազմական նախարարը հայտարարել է, որ նշված ժամկետից շուտ Նախիջևանի շրջանում խորհրդային զորքեր հայտնվելու դեպքում հայկական հրամանատարությանը հրաման կտրվի դուրս քշել բուլչիկներին Նախիջևանից³⁵» (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Նախիջևանի պատվիրակներին Ռուբեն Տեր-Մինասյանի արած այս հայտարարությունից դժվար չէ գուշակել, որ բանակցությունների օրերին Հայաստանի կառավարությունը թեև տեղեկություններ չուներ նախիջևանցիների կողմից ռուսական զորքերի հրավիրման մասին, բայց կայնպես կասկածներ ուներ, ինչը և իրականություն դարձավ: Եվ եթե հուլիսի 29-ին, ինչպես վերը տեսանք, նրանց չհաջողվեց հայկական հրամանատարության հետ կապի մեջ մտնել, ապա հաջորդ օրերին դա հաջողվեց, բայց ոչ թե Ջահրիի, այլ Շահթախթիի հատվածում: «Շարուրի մեր զորամասերի գլխավորի մոտ եկան պատվիրակության անվան տակ երեք բուլչիկ պատգամավորներ, կարդում ենք «Հառաջ» - ում հրատարակված մի հաղորդագրության մեջ, - մի ռուս սպա՝ որն իր հայտարարությամբ ներկայացուցիչ է իրեն և տաճկական զորաբանակի, մի տաճիկ և մի ներկայացուցիչ Նախիջևանի ռկկոմի: ... Հիշյալ անձնավորությունները հատուկ պահակներով ուղարկված են Երևան»³⁶: Հենց այս բանագնացներն էլ Շահթախթիում հայկական հրամանատարությանն էին հանձնել հուլիսի 30-ով թվագրված մի գրություն, որում ասված էր. «1920 թ. հուլիսի 28-ին ՌԽՖՍՀ կարմիր զորքերը, ինչպես և մեր դաշնակից կարմիր Թուրքիայի զորքերը, տրված հրամանի համաձայն, մտել են բնակիչների կողմից բուլղոճի լճով Նախիջևան քաղաքը և նրա շրջանը՝ հայերի դեմ ռազմական գործողությունների նպատակ չունենալով:

Մեր ունեցած տեղեկություններով, Ձեր ենթակայության տակ գտնվող զորքերը մտադիր են հարձակվել Նախիջևան քաղաքի վրա՝ նրան հրի ու սրի մատնելու համար: Թյուրիմացություններից և անտեղի արյունահեղությունից խուսափելու համար, որոնք կարող են պետական կարևորության հետևանքներ ունենալ, Ձեզ տեղյակ ենք պահում մեր կողմից Նախիջևան քաղաքի և նրա շրջակայքի գրավման մասին:

Նախիջևան քաղաքը և նրա շրջակայքը գրաված ՌԽՖՍՀ և կարմիր Թուրքիայի միավորված զորքերի հրամանատար՝ Վ. Տարխով³⁷» (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ «Հառաջ», 3 օգոստոսի 1920 թ.:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 468, ք. 33:

Գուցեն ճիշտ էր ասում հրամանատար Տարխտվը, որ հայերի դեմ մարտական գործողություններ սկսելու նպատակ չունեն, բայց ուրիշ ինչպես անվանել, եթե ոչ ռազմական օկուպացիա, մի տարածքի գրավում, որը մինչ այդ ռուսական իշխանությունները՝ ի դեմս Գ. Չիչերինի, բազմիցս հռչակել էին Հայաստանի անբաժանելի մաս (Լ. Շանթի պատվիրակության հետ Մոսկվայում վարվող բանակցություններում և այլն): Տարօրինակ է նաև, որ Տարխտվը ներկայանում է որպես ռուսական և թուրքական միավորված զորքերի հրամանատար: Ծիշտ է, խորամանկ Կարաբեքիրը, կարմիր բանակին հրապուրելով մտնել Նախիջևան, առաջարկել էր այնտեղ գտնվող թուրքական զորամասը դնել ռուսական հրամանատարության ենթակայության տակ, ինչը սակայն մերժվել էր: Դա պետք է որ հայտնի լիներ հրամանատար Տարխտվին: Ամեն դեպքում, եթե Տարխտվի գրությունը համեմատելու լինենք Նախիջևանի հեղկոմի գրության հետ, որը ևս համոզմով էր Շահթախթիի հայկական հրամանատարությանը՝ Հայաստանի կառավարությանը փոխանցելու համար, ապա այն կարող ենք համեստ համարել: Իսկապես որ, Նախիջևանի հեղկոմի գրությունը անպատկառության մի դասական օրինակ է, որի տակ դրված է հեղկոմի նախագահ Բեկտաշևի և յոթ այլ անդամների ստորագրություն: Հայաստանի կառավարությանը մեղադրելով նախիջևանցիներին ստրկացնելու իմպերիալիստական ձգտման մեջ, ամպագողող հայտարարություն անելով այն մասին, որ «Նախիջևանի աշխատավոր ժողովուրդը իրեն հռչակել է Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության անբաժան մասը», հեղկոմ կոչվածը այնուհետև, հաղթական կերպարանք ընդունած, հայտարարում է, թե Նախիջևանը իր պայքարում «հենվում է փառապանծ, հզոր և անպարտելի ռուսական, թուրքական և ադրբեջանական կարմիր բանակների վրա», որ «Այսուհետ ձեր բոլոր առաջարկություններով խնդրում ենք անմիջականորեն դիմել Ադրբեջանի կենտրոնական կառավարությանը և ռուսական, թուրքական և ադրբեջանական կարմիր բանակների միացյալ հրամանատարությանը, որոնք իրենց գործառնաբերով սույն հուլիսի 28-ից գրավել են Նախիջևանի շրջանը»³⁸:

Այսպես ուրիշի ուժով հոխորտալով և Նախիջևանի խնդրում Հայաստանի կառավարության համար նոր հասցեատերեր մատնանշելով հանդերձ՝ հեղկոմ կոչվածը հարմար էր գտել ոչ թե իր նոր տերերի, այլ իր անուսից վերջնագրային բնույթի մի պահանջ ներկայացնել Հայաստանի կառավարությանը. «Որպեսզի մեզ Հայաստանի աշխատավոր բնակչության հետ խաղաղ ապրելու հնարավորություն տրվի, - ասված է գրության վերջնամասում, - մեր կողմից առաջարկում ենք անհապաղ՝ 3-օրյա ժամկետում, դուրս բերել զորքերը Շարուրի շրջանից և թույլատրել Վեդիբասարի և Չանգիբասարի բնակիչների անհապաղ վերադարձը իրենց գյուղերը: Հակառակ դեպքում պատասխանատվությունը կդրվի Հայաստանի կառավարության վրա: Մրա հետ մեկտեղ կյանքի և գույքի լիակատար երաշխիք ենք տալիս իրենց հարազատ գյուղերը վերադարձող հայերին»³⁹ (ընդգծումը մերն է - Է.Չ.):

Ինչո՞վ Նախիջևանի հեղկոմը հարազատ գավակը չէ Նարինանովի գլխավորած Ադրբեջանի հեղկոմի. նույն կերպ՝ մեկ օրում ստեղծված, ռուսական զենքը սեփական շահերին ծառայեցնելու նույն ուղին բռնած, Հայաստանի գլխին սպառնալիքներ տեղալու նույն ոճը որդեգրած: Ամեն, ամեն ինչում Ադրբեջանի դասերը սերտած, բայց ոչ երբեք յուրացրած: Այլապես կհիշեր, որ եթե Ադրբեջանի հեղկոմի ապրիլի 30-ի վերջնագիրը այդպես էլ թղթի վրա մնաց, ապա նրա գավակինը՝ Նախիջևանի հեղկոմինը, ինչո՞ւ պետք է այլ ճակատագիր ունենար:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում, ք. 34:

Հայաստանի կառավարությունը Նախիջևանի հեղկոմի այդ գրությունը ոչ քննարկեց, ոչ երբևէ անդրադարձավ, ոչ էլ հայկական զորքերը Շահթախթիից ու նրա շրջակայքից հետ քաշվեցին՝ ընդհուպ մինչև թուրք-հայկական պատերազմի երրորդ փուլը: Բայց նաև առաջ չշարժվեցին, և դա ոչ թե հեղկոմի պահանջով, այլ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության, որը Թիֆլիսի իր դիվանագիտական ներկայացուցչի միջոցով հեռագրեց Համո Օհանջանյանին, թե խորհրդային զորքերը գրավել են Նախիջևանը իր շրջակայքով, հետևապես «ամեն մի պատերազմական գործողություն այդ ուղղությամբ պիտի համարվի հարձակում Խորհրդային Ռուսիայի զորքերի դեմ»⁴⁰:

Անհետաքրքիր չէ իմանալ, որ այդ օրերին Հայաստանի կառավարության մոտ հատուկ ներկայացուցիչ էր ուղարկել նաև Մակվի խանը՝ խնդրելով մեկ-երկու օրով դադարեցնել հարձակումը, որպեսզի հնարավորություն ունենա իր բարեկամներին դուրս բերելու Նախիջևանից⁴¹:

Այսպիսի վախճան ունեցավ հայկական զորքերի մախիջևանյան օպերացիան, այսպես Անկարան և Բաքուն օգտագործեցին ռուսական կարմիր բանակը՝ փրկելու Նախիջևանը հայոց վրեժխնդրությունից, երկրամասի հայ խաղաղ ու անզեն ազգաբնակչության դեմ 1918-1919 թթ. գործած ոճիրների համար, ոճիրներ, որոնք չի կարելի որակել այլ կերպ, քան ցեղասպանություն: Հայաստանի կառավարությունը նոր միայն հասկացավ, որ ինքը խաբված է և խաբված է հենց մախիջևանցիների կողմից, որ բոլոր այդ բանակցությունները միմիայն ժամանակ շահելու նպատակ են հետապնդել: Բայց արդեն ուշ էր, կորցրած ժամանակը ետ բերել անհնար էր: Մնում էր հարցը փոխադրել դիվանագիտության բնագավառ, փորձել Երևան-Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղու գործարկման խնդիրը լուծել Հայաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչի նշանակված Բ. Լեզրանի հետ բանակցությունների միջոցով:

Э. А. ЗОГРАБЯН - Подавление населённых азербайджанцами мятежных районов Республики Армении в июне-июле 1920 г. - После подавления майских восстаний большевиков правительство Армении приступило к выполнению задач, необходимых для укрепления внутреннего положения республики. Такими задачами правительство считало: 1. Подавление населённых азербайджанцами мятежных районов (Зангибасар, Ведибасар, Шарур-Нахичевань), в которых вооружились, организовали боевые отряды и не признавали власти правительства республики; 2. занятие некоторых приграничных с республикой областей Турецкой Армении (в особенности Баязедской) и заселение их беженцами из Западной Армении, что лишило бы мусульманское население мятежных районов возможности связаться с Анатолийской Турцией и получать оттуда военную и иную помощь.

Решить самостоятельно вторую задачу Армения была не в состоянии, ибо не хватало не только войска, но и оружия и боеприпасов. Необходима была помощь держав Антанты, однако переговоры Ал. Хатисяна с представителями этих стран в Тифлисе завершились безуспешно. Что же касается первой задачи, то она была посильной для Армении. 18 июня Зангибасару был предъявлен ультиматум о выдаче турецких и азербайджанских агитаторов и признании власти республики. Не получив ответа, правительство послало войска, которые

⁴⁰ «Հայաստանի կոչնակ», 16 մարտի 1921 թ., քիվ 13, էջ 446:

⁴¹ Տե՛ս «Հառաջ», 3 օգոստոսի 1920 թ.:

и очистили этот район от мятежников. То же самое произошло и с Ведибасаром: 11 июля армянские войска начали наступление, 12-го заняли весь район, а 14-го перешли Волчьи Ворота и вступили в Шарурский район. Разгромленный турецкий отряд перебрался на правый берег Аракса, а азербайджанская конница и местные вооруженные силы отступили к г. Нахичевань. Потеряв возможность сопротивления, руководители Нахичевани прибегнули к хитрости: начав переговоры с правительством Армении об условиях признания её власти, вместе с тем провозгласили советскую власть и обратились за помощью к находившимся в Зангезуре частям Красной армии. 28-го июля передовые части Красной армии вступили в Нахичевань, а 30-го командованию армянских войск предложили приостановить дальнейшее наступление. Так завершилась удачно начатая нахичеванская операция армянских войск.